

MORFOLOGICKÁ VARIANTNOSŤ SLOVIES V METODOLOGICKOM A APLIKAČNOM KONTEXTE¹

ALEXANDRA JAROŠOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava, Slovensko

JAROŠOVÁ, Alexandra: Morphological variability of verbs in the methodological and applicational contexts. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 609–626.

Abstract: The goal of our contribution is to find an adequate methodological platform for describing and explaining the so-called inter-paradigmatic transition of Slovak verbs from the conjugation prototype *česať* (“to comb”, 1483 lexemes) to the conjugation prototype *chytať* (“to catch”). This transition is not linear and smooth. We understand the description of the given phenomenon as the construction of a linguistic model – a “transition scheme” – based on systemic linguistics (specifically, functional and structural linguistics). This platform, with the concepts of *function*, *norm*, *system*, *center*, and *periphery*, is compatible with the cognitive concepts of *prototype* and *continuum*, which we include in the construction of the model as certain components of the user and practical dimensions. From the point of view of formal morphology, we rely most on the description system of Slovak conjugation by M. Sokolová (2019). We drew material from the Orthographic and Grammatical Dictionary and verified the occurrence of variants on the set of corpora *Omnia Slovaca IV* consisting of the *Slovak National Corpus*, specialized corpora and web corpora. We conclude that the goal of the analyzed cross-paradigmatic movement is not the transition of verbs from the prototype *česať* to the prototype *chytať*, but rather the optimal balance of definite and indefinite forms of each verb with regard to the defined conjugation prototype under the simultaneous interaction of pragmatic, frequency and phonological factors.

Keywords: Slovak, morphology, verb, transition between conjugation classes, hybrid and variant paradigms

Jav prechodu slovies z jedného vzoru do druhého sa odohráva v oblasti tvarotvornej sústavy jazyka označovanej ako formálna alebo flektívna morfológia. Naše úvahy začneme preto otázkou, ktorú vo svojich prácach kladie Juraj Dolník (2010; 2011; 2017): akú realitu predstavuje morfológia, resp. aké sú jej existenčné modality.

V princípe sa táto otázka týka celého jazyka a odpoveď na ňu sa hľadá od čias F. de Saussura doteraz, hoci v istých obdobiach mohlo vládnuť presvedčenie, že odpoveď sa našla. F. de Saussure ako prvý začal dôsledne identifikovať súbor odlišných „realít“, ktoré sú súčasťou komplexného a lingvistovi priamo nedostupného

¹ Príspevok bol vypracovaný v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0016/21 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 7. etapa (Koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-lexikografický výskum)*.

fenoménu „reči“² (*langage*) zahŕňajúcho ako jazyk (*langue*), tak aj hovorenie/prehovor (*parole*) a tesne hraničiaceho s viacerými „mimorečovými“ oblasťami (Saussure 2007, 3., rozšírené a doplnené, české vyd.).

F. de Saussure, ktorý vymedzil jazyk vzhľadom na jeho **sociálnu podstatu** ako základný a primárny predmet lingvistiky, pripomínal, že nevyhnutným predpokladom vzniku jazyka je hovorenie ako **individuálna** súčasť „reči“ (op. cit., s. 54). Saussurove charakteristiky týchto dvoch vzájomne sa predpokladajúcich stránok „reči“ odrážajú prakticky všetky ontologické, ale aj gnozeologické dimenzie „jazyka“ v dnešnom chápaní: **jazyk ako spoločenská realita** („spoločenský produkt“, resp. „súbor nevyhnutných konvencií“), **jazyk ako mentálna realita** v zmysle dispozície aj jeho podoby v komunikačnom procese (znak tvorí „jednota zmyslu a akustického obrazu“ a obe tieto časti „majú psychickú povahu“; „vnemy získavané počúvaním druhých ľudí modifikujú naše jazykové návyky“; „hovorenie je individuálny akt vôle a inteligencie“ prejavujúci sa pomocou „psychofyziologického mechanizmu“), **jazyk ako abstrakcia** („namiesto dopredu daných pojmov nachádzame hodnoty vyplývajúce zo systému“), **jazyk ako neurofyziologická realita** („jazykové znaky, v podstate psychické,... sú realitami, ktoré majú svoje sídlo v mozgu“) (op. cit., s. 46 – 54, 144). Týmito dimenziami sa zaoberá aj súbor súčasných „lingvistík“.

Morfológiu ako **abstraktnú entitu**, resp. gnozeologický konštrukt, opisuje **systémová lingvistika**. V jej rámci sa táto abstrakcia svojím spôsobom materializuje a môže generovať predstavu, že podobné modely sú uložené v hlavách používateľov.

Gramatike ako **mentálnej realite** sa venuje **psycholingvistika** (psychické predpoklady používania jazyka; osvojovanie si jazyka dieťaťom a i.) a najmä **lingvistická pragmatika** aplikovaním princípu prirodzenosti na morfológické javy (Dolník 2009, s. 136 – 141; Dolník 2010, s. 86 – 91).

Istých mentálnych aspektov gramatiky sa dotýka aj **diskurzívna analýza**, hoci sa viacej upriamuje na sociálnu stránku verbálnej komunikácie. V komunikácii vidí sociálny vzťah, sociálnu interakciu, ktorá „konštruje“ nielen samotného komunikanta, ale v procese tejto interakcie je neustále kreovaná aj gramatika (Dolník 2009, s. 366 – 368). Autor takýto predmet opisu nazval „gramatikou v praktickej modalite“ v protiklade k systémovým deskripciam nazvaným „gramatikou v racionálnej modalite“ (Dolník 2017, s. 29). Centrom záujmu praktickej gramatiky je jazykové správanie hovoriaceho, ktoré je inštinktoídne, analogické, imitačné, zamerané na sebarealizáciu a seba prezentáciu ako cieľ komunikácie. Ovládanie znakov a pravidiel je bytostne spojené s praxou a je zautomatizované. Hovoriaci, zaujatý sebaštylizáciou, je od ich sledovania odbremený. Ide o „schopnosti funkčne ekvivalentné so systémom pravidiel“. Takýto jav nazýva J. Dolník „**bezznalostnou gramatickou dispozíciou**“: „Niet všeobecných pravidiel gramatiky a ich exemplifikácií (abstraktných

² Používanie českého termínu „řeč“ ako vhodného ekvivalentu francúzskeho termínu *langage*, a nie ako zaužívaného ekvivalentu francúzskeho slova *parole*, presvedčivo zdôvodnil F. Čermák, prekladateľ a editor českých vydání Saussurovho *Kursu obecné lingvistiky* (Saussure 2007, s. 364 – 365, 368).

vzorcov a exemplárov utvorených podľa nich), ale len exempláre s „vpísanými“ pravidlami, ktoré sú totožné s gramatickou praxou“ (Dolník 2017, s. 54). Naznačenú mentálnu podobu morfológie do istej miery potvrdzujú badania opierajúce sa o veľké korpusové dáta (Hoey 2005; Čermák – Holub 2005; Čermák 2010; Pace-Sigge 2013; Hanks 2013), napr. korpusové manažéry vytvárajúce kolokačné profily slov založené na štatistických mierach spätosti (Kilgarriff – Tugwell 2002) alebo systémy strojového prekladu založené na rôznych typoch pravdepodobnostných modelov jazyka.³ O gramatike ako **neurofyziologickej realite** ešte veľa nevieme. Týmto predmetom sa zaoberá klinická medicína, biologicky orientovaná experimentálna psychológia aj neurolingvistika. Viaceré zistenia týchto disciplín sú relevantné aj z hľadiska fungovania morfológie ako „techniky syntaxe“. Napr. pacienti v prípade tzv. nonfluentnej afázie používajú spravidla len podstatné mená v základnom tvare, slovesá len výnimočne a neplnovýznamové druhy ako predložky a spojky u nich absentujú úplne (Kevická – Marková – Gavalérová 2020). Zjednodušujúco by sme mohli povedať, že „vypadávanie“ jazykových prostriedkov má kategoriálny charakter. Teda to, čo opisujeme ako kategórie pomocou nášho statického deskriptívneho inštrumentária, musí mať nejaký náprotivok aj na neurónovej, procesualnej úrovni.

Morfológia ako súčasť mentálnej výbavy človeka je aj predmetom **kognitívnej gramatiky**. Kognitívny rámec robí z morfológie komponent celkovej skúsenostno-vedomostnej sústavy človeka. Centrálnym pojmom tohto prístupu je konceptualizácia ako proces spracovania mentálnej skúsenosti každého druhu – intelektuálnej, senzorickej, motorickej i emocionálnej – do podoby významu. A hoci sa konceptualizácia ako proces odohráva aj na neurónovej úrovni, kognitívna gramatika podľa R. Langackera k nej pristupuje fenomenologicky a uchopuje ju ako prejav mentálnej skúsenosti (Langacker 2008, s. 31).

Kognitívny metodologický rámec sa viacej využíva pri opise a vysvetľovaní obsahu **gramatických kategórií** než javov formálnej morfológie. Ukážme si to na príklade **slovesného vidu**.⁴ Ak sa odpútame od opozície ohraničenosť vs. neohraničenosť, pred-

³ Oblasť strojového prekladu zaznamenala po roku 2016 skokové zlepšenie kvality preložených textov, najmä v tých jazykoch, kde existovali veľké dáta. Súviselo to so zapojením nových technológií založených na koncepte neurónových sietí. Strojový preklad sa stále zlepšuje vďaka tomu, že jeho architektúra sa posúva k stále pokročilejším modelom, napr. k transformátorovým sieťam, ktoré pracujú inovatívnym spôsobom so sekvenciami dát. Transformátory predstavujú v rámci neurónových sietí novú paradigmu a priniesli výrazné zlepšenie v niektorých náročných úlohách. Takže sa dá povedať, že napr. Google Translate používa umelú inteligenciu.

⁴ Pri charakteristike vidovej opozície sa už dlho používajú metaforické vyjadrenia znázorňujúce dve optiky, dve pozorovacie stanovištia v poradí nedokonavosť – dokonavosť: stanovište hovoriaceho je vnútri deja – stanovište hovoriaceho je lokalizované mimo deja (Isačenko 1960, s. 133; Nübler 2002, s. 529), neobmedzujúci pohľad – zužujúci pohľad obráteného d'alekohľadu (Poldauf 1982, s. 312), filmová perspektíva – perspektíva fotografie (Sokolová 2009, s. 27). K tejto optike pozorovateľa sa často pridáva konštatovanie, že ak je pozorovateľ lokalizovaný mimo deja, vidí jeho začiatok aj koniec, ide o perspektívu celkového pohľadu. Stanovište vnútri deja poskytuje perspektívu, ktorá nezahŕňa začiatok a koniec (Nübler 2002, s. 529).

stavujúcej spôsoby pretekania deja na najvšeobecnejšej, gramatikalizovanej úrovni, a upriamime sa na doslovný význam kategórie nazvanej *vid*, resp. aspekt, potom môžeme konštatovať, že zmyslom *vidu* je ukázať ako *vidí* pozorovateľ situáciu pomenovanú určitým slovesom v istom časovom úseku, ktorý je v ohnisku jeho pozornosti. V. A. Plungian, zaoberajúci sa typológiou aspektuálnych gramém naprieč jazykmi, nazýva tento vyčlenený časový úsek **pozorovacím oknom** (odkazuje na prácu W. Kleina z roku 1994). Pozorovacie okno je pomocou gramémy času usúvzťažnené s časom prehovoru (Plungian 2011, s. 355). Informácia o tom, ako z hľadiska času prebieha situácia videná v pozorovacom okne už nie je v agende kategórie *tempus*, ale v agende kategórie *aspekt* (porov. aj Sokolová – Žigo 2014, s. 145 – 146). Pri opise sémantických typov dokonavosti a nedokonavosti je teda dôležité zachytiť, aký fragment odvíjajúceho sa deja cez toto okno vidíme. **1.** Vidíme stredový fragment deja (situácia zaplnila okno); **2.** Vidíme terminálny fragment⁵ (situácia sa v okne končí); **3.** Vidíme vznik deja (vstúpili sme do novej situácie⁶); **4.** Vidíme celý dej (začiatok aj koniec momentového/punktuálneho deja sa zmestí do okna). Pomocou metafory pozorovacieho okna sa modelujú lineárne aspektuálne významy založené na situáciách, v ktorých sa uskutočňuje zmena stavu (udalosť) realizovaná ako **koniec** (bod zániku, prirodzeného ukončenia deja = **terminálny význam**, napr. *opraviť*, *skrotiť*, *napísať*, *vyriešiť*), **začiatok** (bod vzniku, nástupu deja/stavu = **inceptívny význam**, napr. *uveriť*, *uvidieť*, *pochopiť*, *prevýšiť*, *vyplýnúť*, *vyniknúť*), **splyvanie začiatku a konca** (bod vzniku a zániku deja nasleduje rýchlo za sebou = a) **rezultatívny** alebo b) **nerezultatívny momentový význam**, napr. a) *bodnúť*, *sotiť*, *nájsť*; b) *žmurknúť*, *mávnúť*, *vyskočiť*) a tiež na „neudalostnej“, procesuálnej situácii predstavujúcej **stredový interval**, aktuálne pozorované prebiehanie deja medzi jeho vznikom a zánikom (Plungian 2011, s. 383 – 385; porov. Jarošová 2013a; 2013b; 2018). Vidovo korelovaný udalostný význam teda predstavujú **terminatíva**, **inceptíva**⁷ a **mo-**

⁵ Vidové páry slovíes pomenúvajúcich v nedokonavom vide dej vyvíjajúci sa postupne k svojej prirodzenej hranici a v dokonavom vide dosiahnutie danej hranice a prechod do inej situácie sa nazývajú mutačné slovesá alebo častejšie **terminatíva** (*opravovať* – *opraviť*, *krotiť* – *skrotiť*, *písať* – *napísať*). V prípade použitia dokonavého vidu hovoriaci aj počúvajúci vedia, že v realite, resp. v úvahovej retrospektíve sa dej udial v celistvosti od začiatku až do konca (*opravil to za dve hodiny*). Ale v princípe nejde o to, čo vieme, ale o to, čo „vidíme“ cez pozorovacie okno. Vidíme, že relevantný dej sa v pozorovacom okne končí, čo značí pohľad na jeho terminálny fragment a bod ukončenia. To, že pohľad pri terminatívach je sústredený na koncový bod (v podobe výsledku) dokazuje aj analýza viet so zápornými podobami týchto slovíes (Daneš 1985, s. 18).

⁶ Udalosť konceptualizovanú ako moment vstupu do procesu, resp. moment nástupu procesu pomenúvajú slovesá ako *uveriť*, *pochopiť*, *nahnevať sa*, *uvidieť*, *ucítiť* a pod. Nejde teda o ingresíva opisujúce začiatočnú fázu deja, ktorá má svoju vlastnú „dynamiku“ (dotvorenie nedokonavého vidového náprotivku: *zovrieť* (o vode) – *zovierať*, *zakvitnúť* – *zakvitať*, *rozbehnúť sa* – *rozbiehať sa*). Nejde ani o inchoatíva smerujúce k relatívnemu limitu/výsledku (*chudnúť* – *schudnúť*, *silnieť* – *zosilnieť*). Slovesá typu *uvidieť*, *pochopiť* sú **inceptíva** s významom vzniku/nástupu novej situácie (*uvidieť* = vidieť, *pochopiť* = chápať). Vnímame ich ako zdôvodnenú súčasť vidovej korelácie.

⁷ Na **inceptíva** sa tiež možno pozeráť ako na **druh momentatív**. Predstavujú zmenu situácie (mutáciu) v podobe okamžitého nástupu stavu, ktorý následne trvá (*keď som to pochopil, tak to chápem*), čím sa približuje momentatívam rezultatívneho typu (*bodnúť*) a možno hovoriť o **inceptívnych momentatívach**.

mentatíva. Centrom aspektuálnosti sú terminatíva, v ktorých situácia (proces) pomenovaná imperfektívnym členom dvojice bezprostredne súvisí s udalostnou situáciou pomenovanou perfektívom (*opravovať* – *opraviť*, *krotiť* – *skrotiť*, *písať* – *napísať*). Margi-nálnym členom aspektuálnosti je typ inceptív vyjadrujúcich v dokonavom vide vstup do stavu (udalosť) a v nedokonavom vide stav (*zhodnúť sa* – *zhodovať sa*, *vyplýnúť* – *vyplývať*, *obopnúť* – *obopínať* [o predmete]).

Iný príklad kognitívneho modelu vidu (v danom prípade ruského) je model Laury Jandovej (Janda 2008) založený na predpoklade analógie medzi čiastkovými významami vidu a perцепčným vnímaním sveta. Perfektívum vo všeobecnosti vysvetľuje autorka pomocou metafory „diskrétny pevný objekt“ a kladie ho do opozície voči súvzťažnému imperfektívu, ktorý predstavuje „tekutú látku“ niekam tečúcu alebo pohybujúcu sa v nádrži. V prípade imperfektív, ktoré sú súvzťažnené so semelfaktívami (*ščípať* – *ščípnúť*), nejde o tekutosť, ale o zrnitosť. Súvisí to s faktom, že jednorazový dej semelfaktív autorka pripodobňuje jednému zrnku (granule).

Po krátkej ukážke kognitívneho uchopenia lexikálno-gramatickej kategórie vidu sa vrátíme k formálnej morfológii.

Aj pri explanácii javov formálnej morfológie možno na prospech veci využívať koncept **prototypu** a **kontinua**, ktoré v pojmovom aparáte kognitívnej lingvistiky plnia zásadnú úlohu.

Predchádzajúci náčrt metodologického kontextu možno zhrnúť takto: To, čo označujeme pomenovaním *morfológia*, spravidla predstavuje výsledok opisu a zo-všeobecnenia javov rečovej aktivity, jazykovedný konštrukt utvorený z istej teoretickej perspektívy.

Pomenovanie *morfológia* sa môže vzťahovať aj na realitu predstavujúcu súčasť mentálnej výbavy používateľa jazyka, teda súbor návykov aktivovaných v sociálnej interakcii. Z hľadiska ukotvenia opisu ide o dve perspektívy: hľadisko pozorovateľa a hľadisko používateľa. Deskripcie robené z oboch perspektív môžu mať vedecké aj aplikačné zameranie. Opis zameraný na pozorovateľné výsledky jazykovej aktivity je možné podať v systematizovanej podobe. Mentálny korelát tejto jazykovej aktivity môže byť chápaný ako bezprostredný intenčno-emergentný proces prebiehajúci počas komunikácie (pragmatická dimenzia javu; Dolník 2018) aj ako ovládanie jazyka, teda spomínaná „dispozícia“ (kognitívna dimenzia javu). Je zrejmé, že gramatická dispozícia ako súbor automatizovaných schopností vybudovaných na základe analogického správania sa ťažko uchopuje. Zatiaľ nie je jasné, ako urobiť z gramatickej dispozície objekt analýzy (ak za analýzu nepovažujeme vymenovanie súboru princípov). Na druhej strane je zrejmé, že rozlišovanie **morfológie ako istého abstraktného objektu** a **morfológie ako javu fungujúceho v mentálnej sfére** je veľmi dôležité. Morfológia opísaná v podobe teoretického modelu nie je totožná s ovládaním jazyka v zmysle gramatickej dispozície a ani s tým, čo prebieha v našom mozgu v priebehu hovorenia. Vytvorené modely by sme teda nemali ontologizovať, ale – ani v podobe priznanej gnozeologickej reality, alebo práve preto – sa ich

v žiadnom prípade netreba vzdať. Bude však potrebné zobrať do úvahy zistenia pragmatickej a kognitívnej lingvistiky a optimalizovať tieto teoretické konštrukty v súlade s novými explanačnými možnosťami.

V ďalšej časti sa pokúsime načrtnúť kontúry metodologickej platformy, na ktorej chceme našu analýzu morfolologickej variantnosti slovíes postaviť.

Východiskové teoretické nastavenie tvorí **systémová lingvistika**, ktorá v našich podmienkach má podobu **funkčného štrukturalizmu**. Tu je vhodné uviesť formuláciu vedúcej osobnosti pražského jazykovedného funkcionalizmu V. Mathesia, ktorá mieri k podstate funkčného prístupu: „*Pokaždé bude zkoumání vycházet ze sdělovacích potřeb mluvčího. Z toho nám nutně vyplývají dva důsledky: budeme postupovat od mluvy jako něčeho, co je bezprostředně dáno, k jazyku, který jako systém je toliko ideálně reálný, a od funkčních potřeb k formálním prostředkům, kterými se uspokojují*“ (Mathesius 1942, s. 88). Na malom príklade si ukážeme užitočnosť perspektívy od funkcie k forme. V rámci vzoru *česať* je 244 (základných aj odvodených) slovíes, ktorých význam (teda pomenovacia funkcia) reflektuje pohyb alebo zvuk opakujúci sa v tesnom slede. Ich slovotvorný základ je motivovaný onomatopoicky (*žblnkotať*, *cupotať*, *škripotať*, *buchotať*, *mihotať*, *trepotať*). Skupina, ako vidno, má aj spoločný formálny ukazovateľ – koncový reťazec *-otať*, resp. sufix *-ot-*. Tieto slovesá aj v rámci javov formálnej morfológie predstavujú špecifický významovo-formálny celok prejavujúci sa svojským typom oscilácie medzi vzorom *česať* a *chytat'*, o čom bude reč neskôr. Funkčný prístup nič nemení na fakte, že vo flektívnej morfológii treba všetky významové prvky viazať na formu a vyhýbať sa interpretáciám založeným na vyplývaní (inferencii) a „domýšľaní“, ktoré nemajú oporu vo výraze.

V rámci funkčného štrukturalizmu sa rozpracoval veľmi užitočný teoretický koncept založený na opozícii **centra a periférie**, ktorý do istej miery predznamenal aj etablovanie sa konceptu **prototypu** prijatého do kognitívnej lingvistiky z psychológie (inštruktívny výklad o prototypu a ukážky jeho využitia v gramatickom výskume slovenčiny poskytuje práca Kyseľová – Ivanová 2013, s. s. 85 – 108). Centrum a periféria tvoria **kontinuum**, ktoré tiež slúži ako jeden zo základných modelov kognitívneho rámca (napr. lexikálno-gramatické kontinuum). Ako vidno, tieto dva kognitívne koncepty sú kompatibilné s funkčným rámcom.

Ďalší kľúčový pojem tohto prístupu je **norma**, ktorú funkcionalisti rozpracovali vo vzťahu k spisovnému jazyku, ale boli si vedomí toho, že vlastnú normu majú aj iné jazykové útvary. Odklonili sa od chápania normy ako predpisu a presadzovali chápanie, ktoré sa orientuje na normálny, bežný úzus vzdelaných používateľov. Norma sa potom javí ako výsledok konvencionalizácie často používaných jazykových prostriedkov dobre plniacich svoju pomenúvaciu funkciu.

Formálne morfologické prostriedky sú v rozpracovanom *Slovníku súčasného slovenského jazyka* (SSSJ, 4. zv.; Jarošová ed. 2021) a v elektronickom *Ortograficko-gramatickom slovníku* (OGS; Sokolová – Jarošová, eds. 2016; 2022) opisované

z pozície pozorovateľa a uchopené ako systém. Táto prezentácia vyhovuje povahe formálnych exponentov veľmi abstraktného významu, ako je tvar substantíva alebo tvar slovesa. V morfolologickej stavbe je vysoký stupeň pravidelnosti a predvídateľnosti štruktúr na základe príznakov. Ale spolupôsobí tu celý rad faktorov. Niektoré účinkujú synergicky, niektoré idú proti sebe. Druhý z menovaných javov generuje **morfológickú variantnosť** (jej usúvzťažnenosť s lexikálnou variantnosťou sme sa pokúsili naznačiť v práci Jarošová 2009, s. 129 – 130). Usilujeme sa pochopiť tieto komplexné jazykové javy a dospieť k ich adekvátnemu vysvetleniu a opisu. Prinajmenšom k takému opisu, ktorý by nás v danej etape poznania uspokojoval. Zamýšľame sa aj nad tým, ako získanú informáciu sprostredkovať používateľovi v slovníkoch aj poradenskej činnosti v takej podobe, ktorá by ho „nevýdesila“. Pri explanácii variantných javov sa usilujeme interpretovať zmeny aj z pozície používateľa, ale, pravdaže, zatiaľ bez garancie, že sme sa trafili do relevantnej psychickej reality.

V tomto zmysle treba chápať aj náš pokus o opis medziparadigmatického prechodu medzi vzormi *česať* a *chýtať*.

Daný jav sa v literatúre neraz opisoval a treba povedať, že bez ohľadu na materiálovú núdzu slovenskej lingvistiky (kartotéky boli relatívne chudobné) bol aj v starších prácach zachytený primerane a relatívne vyčerpávajúco.

E. Pauliny (1950/1951) upozornil na to, že časť slovíes zo vzoru *česať* tvorí prechodník a činné prídastie náležite (*plakať* – *plačúc*, *plačúci*, podobne *kresať*, *česať*, *písať*, *rezať*, *vizať*, *lízať*) a časť slovíes ich tvorí podľa vzoru *volať* (*chýtať*). Deje sa to najmä pri tých, ktorých kmeň sa končí na *-t* a v prítomných tvaroch alternuje na *-c*: *trestať* – *trescem* – *trestajúc*, *trepotať* – *trepocem* – *trepotajúc*. Ale nie je to výnimočný jav ani v prípadoch, keď sa kmeň končí na pernú spoluhlásku, neraz paralelne fungujú obidva tvary: *hýbať* – *hýbem* – *hýbuc*/*hýbajúc*, *lámať* – *lámem* – *lámajúc*/*lámuc*. Na konci autor konštatuje, že „[v]yčerpávajúce a stručné pravidlá nemožno nateraz podať, lebo ako vidno norma nie je ustálená a pri mnohých slovesách sú dvojtvary. Pozornosť si zaslúži najmä okolnosť, že tvorenie prítomného prídastia je iné ako tvorenie prítomného⁸ prechodníka: *šomrúc* – *šomrajúci*, *kolíšuc* – *kolísajúci*“ (Pauliny 1950, s. 58). Tieto predpoklady, resp. hypotézy potvrdzuje aj najnovší výskum. Posledná veta článku dobre charakterizuje povahu tohto javu: „Záverom možno povedať, že sa tu musíme opierať o úzus, lebo pravidlá, ktoré sme tu formulovali, nevystačujú pre všetky prípady“ (tamtiež).

V práci A. V. Isačenka *Grammaticeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim. Morfológija I* (1954), predstavujúcej kvalitnú ukážku klasického štrukturalistického prístupu k morfológii, môžeme čítať vyjadrenia reflektujúce chápanie morfológie

⁸ Charakteristika *prítomný* pri slovesnom tvare *prechodník* je ozvenou staršej opozície *prítomný prechodník* – *minulý prechodník* (utvorený od dokonavých slovíes príponou *-v*, *-vši*). Minulý prechodník je už v *Morfológii slovenského jazyka* (Ružička a kol. 1966, s. 489) považovaný za archaický: *zavolav*, *zavolaši* (= *zavolajúc*), *vrátiv sa*, *vrátivši sa* (= *vrátiac sa*).

ako celkom autonómneho organizmu riadiaceho sa len vlastnými takmer prírodnými zákonmi: „Neproduktívne morfológické prvky narušajú všeobecné zákonitosti a pravidelnosť paradigmaticky. (...) Jazyk sa postupne zbavuje neproduktívnych morfológických prvkov, likviduje ‚nepravidelnosti‘ gramatickej stavby. Tento proces možno názorne demonštrovať na porovnaní ruských a slovenských jazykových faktov. V slovenčine slovesá typu *motat' sa*, *kopat'*, *kúpať sa* patria do neproduktívnej slovesnej triedy (porov. *mo-cem sa*, *kopem*, *kúpem sa*) a udržiavajú si archaický typ časovania, ale v ruštine zodpovedajúce slovesá *motát'*, *kopát'*, *kupát'sia* prešli do produktívnej slovesnej triedy s koncovkami *-at'*, *-aju*, *-ájet*: *ja motáju*, *ja kopáju*, *ja kupájus*“ (Isačenko 1954, s. 48 – 49).

Autori výnimočného diela slovenskej jazykovedy – *Morfológie slovenského jazyka* (Ružička a kol., 1966) – pracovali s relatívne bohatým materiálom a každý jav dokladali pomocou dlhých súpisov relevantných slov. V práci sa konštatuje (autorom príslušnej kapitoly je J. Ružička), že pohyb slovies od vzoru *česať* k vzoru *chytať* sa deje plynule a nerovnomerne. V niektorých slovesách sa už prechod uskutočnil a iba periférne sa objavujú tvary z pôvodného vzoru. Iné majú skoro rovnocenné dvojtvary a v prítomných tvaroch dominuje vzor *česať*. Ďalšia skupina má prítomné tvary len podľa vzoru *česať* a relevantné neurčité tvary má dominantne alebo výlučne podľa vzoru *chytať*. Vzor *česať* je neproduktívny a uzavretý. Máličko produktívna je len skupina deinterjekcionálnych slovies typu *bl'abotať*, *buchotať*. Často majú expresívny ráz. Konečný záver *Morfológie* je taký, že vzor *česať* sa rozpadá a rozpad podporujú konsonantické alternácie v rámci kmeňa. Alternácie sa priečia tendencii po stálosti odvodzovacieho základu (op. cit., s. 446 – 448). V kapitole o prechodníku sa konštatuje, že slovesá s alternáciou v kmeni na *t/c* (končiace sa na *-tat'*) *čaptať*, *chmátať*, *chl'astať*, *jachtať*, *metať sa*, *motat' sa* majú pravidelne tvary podľa vzoru *chytať*, napr. *brbtajúc*, lebo tvorenie podľa *česať* produkuje neprijateľnú kakofóniu: *brbcúc*. Podobne slovesá končiace na *-otať* majú prechodník podľa vzoru *chytať*. J. Oravec sa nazdáva, že práve táto skupina pevne ostáva vo vzore *česať* (Oravec – Bajžíková – Furdík 1984, s. 161). Poznávame, že to platí len pre určité tvary. V tejto skupine (*-otať*) majú skoro všetky slovesá (okrem osemnástich) pôvodné určité tvary (podľa *česať*) a prevzaté neurčité tvary (podľa *chytať*). L. Dvonč sa drží toho, čo o jave konštatuje *Morfológia*, ale zdôrazňuje, že rozpad vzoru *česať* „podporujú predovšetkým konsonantické alternácie, resp. úsilie vyhnúť sa konsonantickým alternáciám“ (Dvonč, 1984, s. 96).

Na základe korpusových dokladov (*Slovenský národný korpus – prim-10.0-public-all*, *Omnia Slovaca IV*) môžeme predbežne zhodnotiť, ktoré zistenia z týchto starších prác sa potvrdili. Potvrdil sa fakt, že prechod sa deje takpovediac „neorganizovane“. Zo slovies, ktoré *Morfológia* uvádza ako príklad na úplný prechod do vzoru *chytať* – *hatať*, *kutať*, *mátať*, *páchať*, *rátať* – treba vyňať slovesá *kutať* a *páchať*, ktoré majú v určitých tvaroch dublety. Pri slovesách, ktoré *Morfológia* uvádza ako príklady na existenciu dubletnej paradigmy (*dupať*, *šmatlať*, *štiepať*, *látať*, *kvákať*⁹, *trblietať*,

⁹ Ide o sloveso **kvákať**¹ označujúce „vydávať zvuk kvá“, nie o homonymné sloveso **kvákať**² s expresívnym významom „šticovať“, ktoré dublety má.

trestat'), treba poznamenať, že (okrem *dupat'*) v neurčitých tvaroch už tieto slovesá dublety nemajú, ale len podoby podľa vzoru *chytat'*, pričom sloveso *látať* prešlo do tohto vzoru úplne. Takisto (okrem *dupat'* a *šmatlat'*) neplatí konštatovanie, že pri dubletných určitých tvaroch je v daných slovesách dominantná podoba podľa vzoru *česať*. V súčasnosti je dominantná podoba podľa *chytat'*. Nielenže sa potvrdila existencia skupiny sloves, ktoré majú hybridnú paradigmu, teda časť tvarov len podľa vzoru *česať* a časť tvarov len podľa vzoru *chytat'*, ale ukázalo sa, že daná skupina je pomerne početná. Potvrdil sa fakt, že temer všetky slovesá s koreňom na -t, a teda s alternáciou t/c, majú prechodník podľa vzoru *chytat'*. Predpoklad, že väčšina sloves zo vzoru *česať* tvorí činné prídavné prítomné podľa vzoru *chytat'* sa nepotvrdil.

J. Dolník (2010, s. 93, 95) vysvetľuje medziparadigmatický pohyb ako výsledok uplatňovania princípu optimalizácie motivácie. V danom prípade má podobu zjednocovania vzorov. Slovesá typu *chytat'* sú optimálne motivované, pretože majú infinitívny aj prítomný tematický prvok homogénny, teda a-ový: a + á/aj. Trieda *česať* takouto homogénnosťou nedisponuje. Tu možno poznamenať, že slovesá typu *brať* tiež majú infinitívnu tematickú morfu -a- a prítomnú morfu majú odlišnú, ale nesmerujú k vzoru *chytat'*. Nemáme ani náznak (azda v detskej reči) výskytu tvarov *brať*: *brá*, *brajú* namiesto *berie* a *berú*. Autor vyslovil hypotézu, že istý kontrast *písať* – *píšem* je pre používateľa prijateľnejší, ako napr. kontrast *rapotať* – *rapocem*. Stupeň ostrosti môže podľa autora pôsobiť ako retardačný faktor prechodu. Táto hypotéza sa do istej miery potvrdila. Segment -sať je typickejší pre „pôvodný“ vzor *česať*. Väčší počet sloves, ktorých koncový segment je -sať (133), ostáva v pôvodnom type *česať* (93) a menší prechádza k vzoru *chytat'* (40). Slovesá, ktorých slovo tvorný základ sa končí na -tať (195), naozaj majú časť tvarov zo vzoru *chytat'*, alebo doň prešli úplne (dokopy 179). Slovesá s koncovým segmentom -otať (244) sú v prítomných formách stále veľmi stabilné a vo vzore *česať* ostávajú. Ide o skupinu sloves s onomatopoickým základom, o ktorej sa zmieňuje aj *Morfológia* (*rapotať*, *fřfotať*, *šuchotať*, *rehotat'*, *chichotať*, *džavotať* a pod.). Autor vyslovil predpoklad, že ďalším retardačným činiteľom prechodu by mohol byť fakt, že tematická morfa -á- v tvaroch indikativu (*chytám*) podlieha skracovaniu po dlhej slabike, čo narúša kooperáciu princípu optimálnej motivácie s princípom opozičného homomorfizmu (opozičné sémantické vzťahy majú mať zodpovedajúcu opozičnú formu). Zdá sa, že spomínaný faktor má svoju relevantnosť.

Ten istý autor (Dolník 2011) sa zamýšľa nad morfológiou z filozofického stanoviska nominalizmu, ktorý pristupuje k morfológii ako k množine morfológických návykov. V tomto duchu opisuje príčinu medziparadigmatického prechodu takto: „návyk *chytá*, *správa sa* a pod. sa rozpína tak, že sa objavili tvary *hltať*, *gagotá*, *chichotá sa* atď. Z nominalistického hľadiska ide jednoducho o to, že morfológický návyk s častejším výskytom sa rozšíril na úkor iného morfológického návyku, čo sa deje prostredníctvom koexistencie rozširujúceho sa a zasiahnutého návyku“ (Dolník 2011, s. 78).

J. Hašanová a N. Janočková (2011, s. 198) v súvislosti s potrebou editovať v *Slovníku súčasného slovenského jazyka* slovesá vzoru *česať* pristúpili k vypraco-

vaniu typológie prípadov medziparadigmatického prechodu. Analyzovali heslá 1. zväzku aj koncept 2. zväzku. Spracovanie gramatického aparátu v *SSSJ* nie je absolútnou kópiou predchádzajúcich lexikografických diel už preto, že uvádza aj neurčité tvary, ale aj preto, že niektoré údaje sa spresnili na základe dokladového materiálu. Materiál dvoch zväzkov, z ktorého autorky vychádzali, niesol známky analogického prístupu používaného v prípade absencie dokladov na isté morfológické tvary. Niektoré slovesné deriváty sú celkovo málo doložené ako lexémy. Prechodníky a činné prídavia imperfektív sú zase menej doložené ako prítomné formy. To značí, že na základe analýzy vzorky, ktorú mali k dispozícii, autorky urobili určité závery s predpokladom, že tieto poznatky je možné extrapolovať na nedoložené tvary a rubriky navrhovanej typológie sa uplatnia aj pri spracovaní slovies v ďalších zväzkoch. Napr. zriedkavé prefigované sloveso (*dodupať*) môže mať gramatický aparát urobený podľa dobre doloženého motivantu (*dupať*), prípadne podľa iných rovnakokoreňových derivátov, ale oveľa frekventovanejších (*rozdupať*, *podupať*). Neskoršia analýza väčšieho empirického materiálu tieto predpoklady nepotvrdila.

Typológia prípadov medziparadigmatického prechodu má v štúdiu túto podobu:

1. určité tvary *česať* a neurčité tvary variantné v poradí *česať/chytať*
2. paradigma dôsledne variantná v poradí *česať/chytať*
3. paradigma dôsledne variantná v poradí *chytať/česať* (okrem činného prídavia prítomného)
4. určité tvary *chytať/česať* a neurčité *chytať*.

Vidíme, že táto schéma má jasné kontúry, vyznačuje sa symetriou a vnútornou logikou. Príčinu prechodu vidia autorky, podobne ako *Morfológia*, v tendencii po stálosti tvarotvorného základu pri ohýbaní.

M. Sokolová (2012) sa zmysľa nad možnosťou prehodnotenia niektorých kritérií vymedzovania konjugačných tried a možnosťou roztvorenia vejáru jestvujúcich vzorov pomocou podvzorov, variantov, subvariantov, dubliet a raritných variantov. Predkladá nový návrh systému konjugačných tried a typov podľa prítomnej aj neurčitej tematickej submorfy, ale aj podľa koncoviek a zakončení tvarov, lebo „nulovú entropiu tvaru sme často našli práve v spojeniach koncoviek a predchádzajúcich morféme“ (op. cit., s. 150). Podľa troch vzorov (*volať* [= *chytať*], *robiť* a *plánovať* [= *pracovať*]), teda dvoch, ktoré majú rovnakú tematickú submorfú v určitých aj neurčitých tvaroch (*a/a*-ový a *i/i*-ový typ) a tretieho, ktorý je jednoznačne charakterizovaný zakončením *-ovať*, sa časuje 80 % slovies. Sú pravidelné v koncových segmentoch a nemenné v koreňovej morféme (bez alternácií).

V tejto súvislosti sa autorka podrobne venuje medziparadigmatickému pohybu v najslabšie vymedzenom vzore *česať* (v Sokolová 2019 figuruje ako vzor *mazať*). Autorka je presvedčená, že tento prechod sa nedá vysvetliť len tendenciou eliminovať konsonantické alternácie, prípadne rozdielom v počte členov patriacich do príslušných vzorov. Vyvoláva ho variantnosť tvarov činného prídavia a prechodníka (*-úci/-uci*, *-úci/-uc*) utvorených od variantnej 3. osoby plurálu (*-ú/-u*): *šomrú* – *šomrúc* – *šomrúci*,

kážu – kážuc – kážuci. V skupine s tvarotvorným základom končiacim na *-t* prechod súvisí s kakofóniou prechodníkov po alternácii *t/c*. Prípona príchastia slovies vzoru *chytat'*, teda prípona *-ajúci*, je nemenná a z hľadiska dĺžky prototypická, optimálne motivovaná. Slabým miestom vzoru *česať*, ako sme videli, sú neurčité tvary. Prézентné tvary vzoru *česať* (okrem 3. os. pl.) sú, naopak, nemenné bez ohľadu na kvantitu základu (*píše, píšete; češe, češete*). Stabilita týchto tvarov je výhodou vzoru *česať*, a preto plnparadigmatický prechod podstúpilo len veľmi málo slovies.

Vidíme, že jav prechodu slovies od vzoru *česať* k vzoru *chytat'* nie je v literatúre opísaný celkom jednoznačne, čo spôsobuje problém aj pri jeho lexikografickej prezentácii. V roku 2014 sme začali s tvorbou *Ortograficko-gramatického slovníka* a po istom čase sme mali k dispozícii relatívne úplný slovesný materiál v rozsahu celej abecedy. Materiál nebol totožný s tzv. generálnym slovníkovým heslárom¹⁰, lebo po lematizácii nerozpoznaných tvarov z vyváženého korpusu bol heslár obohatený o nové lexémy.

Ďalej sme mali k dispozícii spomínané veľké korpusy. Tam už ide o miliardy textových slov (slovných tokenov). Mohli sme preto začať overovať dovtedy vyslovené predpoklady a hypotézy. Diskusia v autorsko-redaktorskom kolektíve sa týkala predovšetkým úlohy týchto faktorov: **frekvencia, pragmatický faktor, fonologické vlastnosti, stupeň konjugačnej rezistentnosti konkrétnych morfológických tvarov, slovtvorná štruktúra** (Sokolová 2012; 2019). Pri jednotlivých faktoroch sa pristavíme.

Úloha frekvencie sa týka **a) lexém** aj **b) tvarov** (tu hrá úlohu príslušnosť k perfektívnej alebo imperfektívnej forme slovesa).

V bode **a)** možno konštatovať, že čím je lexéma frekventovanejšia, tým skôr sa objavujú dublety alebo priamo zmena tvarov podľa vzoru *chytat'*.

V bode **b)** platí, že pri imperfektívach je 3. os. pl. ako prézент častejšia než analogická forma pri perfektívach (t. j. syntetické futúrum v terminológii M. Sokolovej a P. Žiga 2014), preto sú pri imperfektívach častejšie posuny a častejšia variantnosť pri 3. os. pl. než pri perfektívach. Vzhľadom na iný tlak na realizáciu prienikových dubletných foriem futúra pri perfektívach a prézентu pri imperfektívach, skúmame tieto formy osobitne.

Napr. pomerne frekventované sloveso *dupať* (v korpuse *Omnia Slovaca IV* má 5451 výskytov) a jeho odvodeniny s častejším výskytom *podupať*, *rozdupať* majú v 3. os. pl. okolo 10 % prienikových tvarov podľa vzoru *chytat'*, teda možno hovoriť o tvarevej dubletnosti (*dupú/dupajú, rozdupú/rozdupajú* atď.). Pri zriedkavo sa vyskytujúcim derivátom *dodupať* (21 výskytov) sú doklady len na pôvodnú podobu *dodupú*. Takže dodávať do gramatického aparátu slovesa potenciálnu podobu **dodupajú* je problematické. Pozornosť si zaslúži fakt, že hoci *udupať* a *vydupať* sú spomedzi prefigovaných odvodenín slovesa *dupať* najfrekventovanejšie, vykazujú len minimálnu va-

¹⁰ Ide o neduplicitný zoznam heslových slov (lem) nachádzajúcich sa v jestvujúcich výkladových slovníkoch.

riantnosť tvaru 3. os. pl.¹¹ Takže formálna analógia podľa fundujúceho slovesa, ani analógia podľa ostatných derivátov tu nefunguje. Príčinu tohto javu, teda rezistentnosť voči prienikovým tvarom zo vzoru *chytat'*, treba hľadať vo význame. Viac ako polovica výskytov slovesa *udupať* realizuje význam „spôsobiť niečo zneváženie, ubiť, zdeptať, zdeprimovať niekoho“. Tento význam je expresívny, čo podporuje zachovanie pôvodnej paradigmy. Sloveso *vydupať* sa väčšinou vyskytuje v expresívnom význame „energicky, dôrazným požadovaním získať (od niekoho) niečo (obyč., hoci nie výlučne) pre seba, vymôcť (si), vydobýť (si) niečo“. Toto sloveso sa vyskytuje aj ako súčasť frazémy *vydupať niečo spod zeme*. V korpuse je len jediný doklad na prienikový tvar *vydupajú*. Vidíme, že obraz morfolologickej variantnosti členov slovotvorného radu s motivantom *dupať* nie je jednotný, čo pripisujeme predovšetkým váhe frekvenčného faktora. Pozornosť v tomto prípade si však zaslúžila aj špecifickosť významu.

Úloha pragmatického faktora. Videli sme, že ak sa v hre vyskytne význam zaťažený expresivitou, potom tento faktor v pásme určitých tvarov dominuje aj nad frekvenčným faktorom. Expresivita slovíes zo vzoru *česať* sa týka nielen prenesených významov a desubstantívnych slovíes s koncovým segmentom *-otať*, ale aj celého radu iných slovíes (napr. *bublať*, *čiapat'*, *čičrať*, *driehmat'*, *frflať*, *chrúpať*, *šmatlať* a i.), ktorých expresívny ráz tiež súvisí s citoslovcami onomatopoeickej povahy (Ružička a kol. 1966, s. 447).

Úloha fonologického faktora sa týka a) typu zakončenia tvarotvorného základu a takisto b) alternácií *-s/-š*, *-z/-ž*, *-c/-č...* *t/c* (Sokolová 2012, s. 156).

a) Podľa distribúcie typov zakončenia pri česať prevažujú zakončenia *-bať*, *-pať*, *sať*, *-zať*, kombinácia konsonant + *-mať* a pre chytat' je typické *-vať*, *-kať*, *-dať*, *-nať*. Typickosť zakončenia teda môže byť retardujúcim faktorom (variantné tvary prenikajú ťažšie, pokiaľ má sloveso tvarotvorný základ zakončený na konsonant typický pre vzor *česať*) alebo podporným faktorom (ak je základ zakončený na konsonant typický pre vzor *chytat'*).

b) O úlohe alternácií a výnimočnosti alternácie *t/c* sme sa už zmienili. Tu len dodáme, že z 10 frekventovanejších imperfektív, ktoré celkom prešli zo vzoru *česať* do vzoru *chytat'* má 8 slovíes tvarotvorný základ zakončený na spoluhlásku *-t*.

Úloha konkrétneho tvaru, teda jeho „náchylnosť“ na medzikonjugačnú zmenu. Materiál ukazuje, že „lídrom“, ktorý v slovese začína tvarovú dubletnosť, je činné prídavné prítomné. Po ňom nasleduje prechodník, ďalej imperatív a/alebo 3. osoba plurálu prezenta a napokon ostatné prezentné tvary, ktorých reprezentantom je v gramatickom aparáte slovníkového hesla 3. osoba singuláru.

Úloha slovotvornej štruktúry.

a) Ako výrazný formálno-významový typ, teda výsledok prvotného pragmatického faktora, sa predstavila skupina slovíes so zakončením na *-ot-ať*. Skupinu

¹¹ Tvary *udupajú* a *vydupajú* považujeme za marginálne, resp. raritné prejavy istej prechodovej potencie.

tvorí asi 244 slovies, z ktorých 181 má hybridnú paradigmu. To značí, že sú bez dubletných koncoviek: určité tvary majú podobu vzoru *česať* a neurčité podobu podľa vzoru *chytat'*.

b) Tu sa treba zmieniť o prefigovaných derivátoch vo vzťahu k svojim fundujúcim slovesám. Prefigované deriváty zo vzoru *česať* spravidla majú iný gramatický aparát ako ich neprefigované motivanty (niekedy ide aj o vidový náprotivok), pretože sú menej frekventované, a teda sa vyznačujú menšou variantnosťou.

Vidíme, že opísaný medziparadigmatický prechod slovies predstavuje pomerne ťažko zachytiteľné **kontinuum**. Isté kontúry v tomto kontinuu sme sa pokúsili naznačiť. Opisujeme ich pomocou opozícií určité tvary (UT) vz. neurčité tvary (NT), pôvodný tvar bez variantu, resp. nový tvar bez variantu („čistý *česať*“ alebo „čistý *chytat'*“) vz. variantný tvar. Vo variantnom tvare môže byť silnejšia (frekventovanejšia) pôvodná podoba podľa vzoru *česať* alebo už novšia podoba podľa vzoru *chytat'* (používame označenie „dominantný *česať*“ al. „dominantný *chytat'*“).

1. skupina: UT čistý al. dominantný *česať*; NT dominantný *česať*

podtyp s jedným variantom **tliapať** tliape tliapu netliať! tliapal tliapuc tliapuci/tliapajúci
podtyp s dvoma variantmi **sypať** sype sypú syp! sypal sypúc/sypajúc sypúci/sypajúci
s tromi variantmi **kízať** kíše kizu klí!/klíaj! klízal klízuc/kízajúc klízuci/kízajúci klízenie
so štyrmi variantmi **kresať** kreše krešú/kresajú kreš!/kresaj! kresal krešúc/kresajúc_krešúci/kresajúci

2. skupina: UT čistý al. dominantný *česať*; NT dominantný *chytat'*

kolísať kolíše kolíšu/kolíšajú kolíš!/kolísaj! kolísajúc/kolíšuc kolísajúci
kutrať kutre kutrú/kutrajú kutri!/kutraj! kutrajúc/kutrúc kutrajúci
brechať breše/brechá brešú/brechajú breš!/brechaj! brechajúc/brešuc brechajúci/brešúci

3. skupina (hybrid): UT čistý *česať*; NT čistý *chytat'*

špl'achotať špl'achoce špl'achocú špl'achoc! špl'achotajúc špl'achotajúci
šušlať šušle šušlú nešušli! šušlajúc šušlajúci
špl'achtať špl'achce špl'achcú špl'achci! špl'achtajúc špl'achtajúci

4. skupina: UT dominantný *česať*; NT čistý *chytat'*

džavotať džavoce džavocú/džavotajú džavoc!/džavotaj! džavotajúc džavotajúci
bľabotať bľaboce bľabocú/bľabotajú nebľaboc!/nebľabotaj! bľabotajúc bľabotajúci
sácať sáče/sáca sácu/sácajú sáč!/sácaj! sácajúc sácajúci

5. skupina: UT dominantný *chytat'*; NT čistý *chytat'*

trestať trestá/tresce trestajú/trescú trestaj!/tresci! trestal trestajúc trestajúci
koktať koktá/kokce koktajú/kokcú nekoktaj!/nekokci! koktajúc koktajúci

Teraz si zhrnieme doterajšie zistenia. V prvom rade treba spomenúť orientáciu používateľa na prototypické štruktúry. Takými štruktúrami sa javia tri spomínané vzory, ktoré pokrývajú 80 % slovies. Najprototypickejší vzor je podľa M. Sokolovej vzor *plá-
novať* (= *pracovať*), pretože sa jednoznačne charakterizuje zakončením *-ovať*. „Variantnosť derivačnej aj modifikačnej morfémy *-ov/-uj-* (...) zabezpečuje stálosť koncoviek v celej paradigme a vytvára z neho vzor bez podvzorov, variantov, subvariantov či dubliet (Sokolová 2012, s. 153 – 154).“ V tomto zmysle *a/-a-ový* vzor *chytat'* predstavuje menej výrazný vzor na škále prototypickosti, ale isté výhody oproti *a/-e-ovému* vzoru *česať* má: stabilné koncovky v prítomnom tvare 3. os. pl., prechodníku a činnom prídavku, tvarotvorný základ bez alternácií. Výhodou vzoru *česať* sú ostatné prítomné tvary. Z piatich vyčlenených skupín predstavujúcich „prechodové typy“ len 5. skupina má v dubletných určitých tvaroch dominantnú podobu podľa vzoru *chytat'* a len 1. skupina má v dubletných neurčitých tvaroch dominantnú podobu podľa vzoru *česať*, čo dokladá rezistentnosť určitých tvarov (dominantný *česať*) a „poddajnosť“ neurčitých tvarov (dominantný *chytat'*). Na spôsob realizácie variantnosti vplýva význam chápaný ako sémanticko-pragmatický jav. Slovesá vyznačujúce sa pragmaticko-funkčnou nápadnosťou (expresívny ráz) inklinujú k nevariantnosti, ktorá môže mať tvar čistej paradigmy podľa vzoru *česať* (*dogabať*, *prplatať*, *skapať*, *štíbrať*) alebo hybridnej paradigmy bez dubletných tvarov (typ *šplechotať*: *šplechoce*, *šplechocú*, *šplechoc!*, *šplechotajúc*, *šplechotajúci*). Faktor alternácií sa prejavuje tak, že v rámci slovies vzoru *česať*, ktoré majú „čistú“ paradigmu bez dubliet, tvoria veľkú skupinu slovesá s koreňom zakončeným na nealternujúce spoluhlásky *p*, *b*, *m*, *v*, *r* (op. cit., s. 156). Slovesá s alternujúcim koreňom skoro vždy majú neurčité tvary variantné. Za alternáciu, ktorá sa takmer nepodielá na variantnosti, možno pokladať *z/ž* (*viazať*, *mazať*, *rezať*, *lízať*, *kázať*). Na podobu prechodu má vplyv aj frekvencia, a preto dokonavý vid inklinuje k pôvodnej paradigme jednak pre menšiu frekvenciu syntetického futúra v porovnaní s prítomným imperfektívom (porov. napr. tvary vidovo korelovanej dvojice slovies *huhňať* -ne -ňú/-ňajú (ne)huhni! -ňajúc -ňajúci a *zahuhňať* -ne -ňú zahuhni! -ňúć), jednak preto, že najslabší článok, teda činné prídavok prítomné, nie je súčasťou dokonavej paradigmy. Motivantom má teda iný priebeh prechodu ako jeho dokonavé deriváty a nie je dôvod ich paradigmy umelo „harmonizovať“ podľa najviditeľnejšieho formálneho kritéria – tvaroslovných pomerov vo fundujúcom slovese. Tieto rôznorodosti spôsobujú, že výsledný obraz stavu slovies „v najslabšie vymedzenom vzore *česať*“ sa javí ako rozdrobený, nerovnomerne stupňovitý proces. Vďaka identifikovanému súboru spolupôsobiacich faktorov však dokážeme túto rozdrobenosť zdôvodniť „systémovo“, pretože „prechodové kontinuum“, ktoré sme načrtli, ponúka isté systémové kontúry.

Ostáva otázka, ako tento „vzor v rozklade“ zobraziť v slovníku.¹² V prvom rade sa treba pridržiavať už citovaného odporúčania: „možno povedať, že sa tu musíme

¹² Analýza rozsiahlych jazykových zdrojov (korpusov) nám poskytla bohaté informácie o podobe skúmaného medziparadigmatického pohybu (*česať* → *chytat'*). Získané dáta sa použili pri spracovaní

opierať o úzus“ (Pauliny 1950, s. 58). Vďaka úzu dokážeme určiť normu v zmysle väčšinového úzu. Prakticky to vyzerá tak, že z hľadiska abstraktného systému, teda určitej maximálnej schémy prechodu, môžeme pripustiť, že prakticky všetky slovesá by mohli mať variantnú paradigm (prínavnejšom v neurčitých tvaroch). Pokiaľ by sme chápali normu len ako realizované možnosti systému, treba povedať, že pri mnohých slovesách zo vzoru *česať* sme zaznamenali popri výrazne väčšinovom výskyte pôvodných tvarov aj určitý výskyt prienikových tvarov zo vzoru *chytať*. Napr. frekventované sloveso *hýbať sa* (vykonalo opačnú cestu: od vzoru *chytať* k vzoru *česať*¹³) má popri normatívne variantnom dvojtvare v príchasti a prechodníku (*hýbuc sa/hýbajúci sa, hýbuci sa/hýbajúci sa*) 29-krát doložený tvar *hýba sa* na pozadí tvaru *hýbe sa*, ktorý je doložený 14 923-krát. Tvar *hýba sa* je **marginálnou realizáciou systémovej potencie**, ktorá pripúšťa prienikové tvary z prototypického vzoru *chytať*. Táto realizácia v úze je však v porovnaní s normou, tvorenou podobou *hýbe sa*, zanedbateľná a nie je potrebné ju uvádzať v gramatickom aparáte. Za variantnú podobu tvaru považujeme takú, ktorej podiel pokrýva okolo desať percent výskytu daného gramatického tvaru. V rámci redaktorsko-autorských diskusií sa vyskytol aj návrh uvádzať variantné podoby, ktoré zďaleka nedosahujú určený limit, v zátvorke. Napokon sme sa rozhodli dať pri opisovaní gramatického aparátu prednosť norme pred marginálnymi realizáciami systémových potencií. Tu sa môže vynoriť problém s tzv. jazykovou chybou. Ako hodnotiť použitie tvaru *šibajú* (5%-ný podiel na variantnosti) na pozadí normového tvaru *šibú*? Alebo podobu *pláve* (s 3%-ným podielom) popri podobe *pláva*?¹⁴ Podľa súčasnej kodifikačnej príručky by išlo o chybu. Tu sa bude musieť poučený redaktor rozhodnúť, ako ohodnotí typ komunikačnej situácie a stupeň oficiálnosti textu/prehovoru. V beletrii by sa realizácia možnosti, ktorú prechodový model poskytuje, mala rešpektovať. Ďalší problém je fakt, že niektoré lexémy sú málo frekventované a nejestvujú doklady na všetky tvary, najmä na tie, ktoré sú už z povahy veci zriedkavé, teda na prechodník a činné príchastie prítomné. Zriedkavé slovesá zo vzoru *česať* sa spravidla vyskytujú v čistej podobe. Ak máme málo výskytov na jednotlivé tvary, rekonštruujeme celú paradigm len s pôvodnými podobami bez variantov.

Záver. Z 1483 slovies vzoru *česať* zahrnutých do heslára OGS je 819 nevariantných a 601 má variantnú paradigm, z čoho je 219 prípadov paradigmy hybridného typu bez dvojtvarov (určité tvary sú iba podľa vzoru *česať* a neurčité tvary iba

relevantnej skupiny slovies v *Ortograficko-gramatickom slovníku*. Z tohto dôvodu sa príslušné gramatické údaje niekedy odlišujú od údajov, ktoré pri týchto slovesách uvádzajú iné slovníky.

¹³ M. Sokolová (2019) uvádza tieto slovesá, ktoré prechádzajú opačne, od *chytať* k *česať*: *hýbať, chápať, klamať, kopat', sypať, tepať, zvať*.

¹⁴ Iný prípad je okrajový výskyt tvarov typu *hraje* (podobne *hraje sa*) namiesto tvarov typu *hrá*. Tvary *hraje, hrajem, hrajete* pokladáme pri slovese **hrať** za nenáležité (porov. aj Závodný 2016, s. 63). Nepredstavujú typový jav: ide o ojedinelý prienik prítomných tvarov singuláru vzoru *pracovať* do slovesa zo vzoru *chytať*. Podobne hodnotíme kontamináciu zo vzoru *vidieť* do slovesa **rozumieť** (sloveso predstavuje aj vzor) v podobe nenáležitého tvaru *rozumia*, namiesto *rozumieť*.

podľa vzoru *chytať*). Zmyslom tohto medziparadigmatického pohybu nie je prechod sloviess vzoru *česať* do vzoru *chytať*, o čom svedčí fakt, že úplný prechod podstúpilo len 61 sloviess (ide o týchto osem základových sloviess spolu s prípadnými relevantnými derivátmi: *hatať*, *látať*, *rátať*, *mátať*, *leptať*, *kloktať*, *stroskotať*, *kasat' sa*¹⁵; patria sem tiež deriváty od sloviess *maznať* a základu *-metať*: *rozmaznať*, *rozmaznať sa*, *pomaznať sa*; *pozametať*, *povymetať*, *pozmetať a pod.*). Zmyslom pohybu nie je ani vytvorenie paradigmy, ktorá by bola dôsledne dubletná vo všetkých relevantných tvaroch, o čom svedčí zanedbateľný počet sloviess s takouto paradigmou (napr. *brechať*, *kresať*, *pitvať*). Cieľom skúmaného medziparadigmatického pohybu je optimálne vyváženie určitých a neurčitých tvarov každého slovesa, resp. skupiny sloviess (porov. skupinu končiacu na *-otať*) so zreteľom na konjugačný prototyp predstavovaný vzorom *chytať* za súčasného spolupôsobenia pragmatického, frekvenčného a fonologického faktora.

Bibliografia

ČERMÁK, František – HOLUB, Jan (2005): *Syntagmatika a paradigmatica českého slova. I. Valence a kolokabilita*. 2. vyd. Praha: Karolinum. 192 s.

ČERMÁK, František (2010): *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. 358 s.

DANEŠ, František (1985): *Věta a text*. Praha: Academia. 236 s.

DOLNÍK, Juraj (2009): *Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 376 s.

DOLNÍK, Juraj (2010): Synchronná dynamika morfológie. In: J. Dolník (ed.): *Morfologické aspekty súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 66 – 96.

DOLNÍK, Juraj (2011): Spôsoby existencie morfológie. In: M. Ološtiak – M. Ivanová – D. Slančová (eds.): *Vidy jazyka a jazykovedy. Na počesť Miloslavy Sokolovej*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2011, s. 71 – 77.

DOLNÍK, Juraj (2017): *Jazyk v sociálnej kultúre*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 248 s.

DOLNÍK, Juraj (2018): Jazykové znalosti a ovládanie jazyka. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 69, č. 1, s. 77 – 89.

DVONČ, Ladislav (1984): *Dynamika slovenskej morfológie*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 124 s.

HANKS, Patrick (2013): *Lexical Analysis. Norms and Exploitations*. Cambridge – Massachusetts – London: The MIT Press. xv + 462 s.

HÁŠANOVÁ, Jana – JANOČKOVÁ, Nicol (2011): Sloveso ako lexikografická výzva. In: J. Světlá – A. Jarošová – A. Rangelova (eds.): *Česká slovenská výkladová lexikografia na začiatku 21. storočia. Súbor príspevkov v rámci medzinárodného projektu Princípy a metódy tvorby výkladového slovníka*. Brno: Tribun EU 2011, s. 193 – 205.

¹⁵ Nereflexívne sloveso *kasat'* a jeho deriváty (okrem slovesa *skasat'*) majú paradigmu s dubletnými určitými tvarmi.

HOEY, Michael (2005): *Lexical Priming: A new theory of words and language*. London: Routledge. xiii + 202 s.

ISAČENKO, Aleksandr V. (1954): *Grammaticeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim. Morfologija I*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 388 s.

ISAČENKO, Aleksandr V. (1960): *Grammaticeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim. Morfologija II*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 580 s.

JANDA, Laura A. (2008): Semantic Motivations for Aspectual Clusters of Russian Verbs. In: Ch. Y. Bethin (ed.): *American Contributions to the 14th International Congress of Slavists, Ohrid, September 2008. Vol. I: Linguistics*. Bloomington: Slavica Publishers, s. 181 – 196.

JAROŠOVÁ, Alexandra (2009): Problematika lexikálnej variantnosti a spôsoby jej lexiografického zachytenia. In: M. Považaj (ed.): *Dynamické tendencie v slovenskom pravopise*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 98 – 134.

JAROŠOVÁ, Alexandra (2013a): Problém rozsahu vidovej korelácie: zisťovanie možností za hranicami imperfektivizácie a mutácie. In: *Slovo a slovesnosť*, roč. 74, č. 4, s. 243 – 268.

JAROŠOVÁ, Alexandra (2013b): Vidová opozícia a vidová korelácia v slovenčine. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 64, č. 1, s. 5 – 47.

JAROŠOVÁ, Alexandra (2018): Aspektuálnosť alebo „začiatky a konce dynamického príznaku“. In: K. Gajdošová – B. Chocholová (eds.): *Jazykovedný zápisník*, roč. 35 – 36 (2016 – 2017). Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV, s. 28 – 33.

JAROŠOVÁ, Alexandra (ed.) (2021): *Slovník súčasného slovenského jazyka. O – Pn. (4. zv.)*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 1128 s.

KEVICKÁ, Viktória – MARKOVÁ, Jana – GAVALEROVÁ, Mária (2020): Naratívny diskurz pacientov s Brocovou a anomickou afáziou. In: *Listy klinické logopedie*, č. 2, s. 113 – 123.

KILGARIFF, Adam – TUGWELL, David (2002): Word Sketch: Extraction and Display of Significant Collocations for Lexicography. In: *Proceedings of the ACL-2001 workshop on Collocation: Computational Extraction, Analysis and Exploitation*. Toulouse, s. 32 – 38.

KLEIN, Wolfgang (1994): *Time in Language*. London: Routledge. 194 s.

KYSEĽOVÁ, Miroslava – IVANOVÁ, Martina (2013): *Sloveso vo svetle kognitívnej gramatiky*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. 248 s.

LANGACKER, Ronald W. (2008): *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford – New York: Oxford University Press. 562 s.

MATHESIUŠ, Vilém (1942): O soustavném rozboru gramatickém. In: *Slovo a slovesnost*, roč. 8, č. 2, s. 88 – 92.

NÜBLER, Norbert (2002): Vid (vid slovesný, aspekt). In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 527 – 531.

Omnia Slovaca IV Maior Beta (22.01) (2022). Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV. Dostupná na: http://ske.juls.savba.sk/bonito/run.cgi/first?corpname=_o04_sk_om42__a_a&reload=1 [cit. 20. 09. 2022].

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj (1984): *Súčasný slovenský jazyk. Morfológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 232 s.

PACE-SIGGE, Michael T. L. (2013): The Concept of Lexical Priming in the Context of Language Use. In: *ICAME Journal, Computers in English Linguistics*, č. 37, s. 149 – 173. Dostupný na: <http://clu.uni.no/icame/ij37/index.html> [cit. 20. 09. 2022].

PAULINY, Eugen (1950/1951): *Driemajúci či driemuci?* In: *Slovenská reč*, roč. 16, č. 2, s. 57 – 58.

PLUNGIAN, Vladimir A. (2011): *Vvedenie v grammaticčeskiju semantiku: grammatičeskije značenijsa i grammatičeskije sistemy jazykov mira*. Moskva: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet. 672 s.

POLDAUF, Ivan (1982): Verbal Aspect: A Slavonic-English Comparison. In: J. A. Anderson (ed.): *Language Form and Linguistic Variation*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 307 – 319.

RUŽIČKA, Jozef a kol. (1966): *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 896 s.

SAUSSURE, Ferdinand de (2007): *Kurz obecné lingvistiky*. 3. čes. vyd. Preklad a poznámky F. Čermák. Praha: Academia. 490 s.

Slovenský národný korpus – prim-10.0-public-all (2022). Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV. Dostupný na: [http://korpus.juls.savba.sk/prim\(2d\)10\(2e\)0.html](http://korpus.juls.savba.sk/prim(2d)10(2e)0.html) [cit. 20. 09. 2022].

SOKOLOVÁ, Miloslava (2009): Sémantika slovesa a aspektové formy. In: M. Ivanová (ed.): *Aspektuálnosť a modálnosť v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, s. 22 – 37. Elektronická publikácia. Dostupný na: <http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Ivanova1/index.html> [cit. 20. 09. 2022].

SOKOLOVÁ, Miloslava (2012): Vymedzenie konjugačných tried, vzorov, podvzorov a ich variantov v slovenčine. In: K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková (eds.): *Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, s. 149 – 158.

SOKOLOVÁ, Miloslava (2019): Konjugačný systém slovenčiny trochu inak. In: I. Bónová – I. Hajdučeková – L. Jasinská (eds.): *Veda bez bariér*. Košice: Šafárik Press, s. 56 – 59.

SOKOLOVÁ, Miloslava – ŽIGO, Pavol (2014): *Verbálne kategórie aspekt a tempus v slovenčine*. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV – Veda, vydavateľstvo SAV. 320 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava – JAROŠOVÁ, Alexandra (eds.) (2016, aktuálne vydanie 2022): *Ortograficko-gramatický slovník. A – Ž* [online]. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV. Dostupný na: <https://slovník.juls.savba.sk/> [cit. 20. 09. 2022].

ZÁVODNÝ, Andrej (2016): *Prednášky a praktiká z morfológie slovenského jazyka II*. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis. 120 s.